

Härfågeln — en fågel helt ur kurs... eller?

Håkan Johansson

Under våren 1997 har en långstannande härfågel — Upupa epops — förgyllt tillvaron i Sala kommun. Ytterligare en har setts tillfälligt vid Strömsholm. Detta föranledde författaren att titta närmare på fyndbilden i landskapet som därtill närligen kompletterats med ett nyupptäckt fynd av en dittills i Sverige ej dokumenterad ras(!) från östra Asien.

DGN

En kväll i början av maj ringer min far berättar att en härfågel har varit synlig vid Fråbrunn i Sala kommun. Då arten lärnar ett förnärligt tontrum i mina ljuster inleds den sedvanliga rundringningen för att kolla om uppgifterna stämmer. Efter ett enda samtal är jag helt övertygad. Härfågeln har enligt uppgiftslamman varit synlig på samma plats under flera dagar! Markägaren är informerad om en eventuell skådarinsamling och vi kan lugnt informera övriga skådare via telefon-svaren samt "piparsystemet".

Jag går till sängs med gråa orosmoln hängande över sängen. Skall härfågeln vara kvar? Härfåglar är ju inte direkt kända som några långstannare! Efter en nervös morgon med för tidigt inlämnade barn på dagis (vissa situationer kräver undantag), så kan vi äntligen ge oss iväg. Väl på plats är nerverna på hjälpspann, jag kramar krampaktigt handkikaren, svettårorna börjar tränga fram i pannan trots det kyliga väderleken. Lyckligtvis kan vi ganska snart höra den ropa. När vi strax därefter får se fågeln är nog teendet på mina läppar bredare än ladugårdsdörrarna vi kan se i omgivningen!

Härfågeln i Fråbrunn stannade kvar minst 10 dagar. Under 3 av dessa var ornitologer från när och fjärran på plats och kunde inte bara avnjuta fågelns spektakulära fjäder-

dräkt, utan också lyssna till dess rop! Något inte alltför vanligt i våra trakter med en revirhåvdande härfågel. Den verkade också mer än vanligt häckningsintresserad, och inspekterade noggsamt alla håligheter som kom i dess väg. Från starbona i äppelträden till hålen i stenladornas väggar. Trots att den inte verkade hitta någon hona gladde fågeln många skådare genom att vara den mest kryssbare härfågeln i trakten på många år. Sedan kan man ju fråga sig om det var samma eller en ny härfågel som sågs vid strömsholm i början av juni? Kanske, att en ropande hanne skulle kunna fiska upp en hona i detta populationens randområde i alla fall inte är en utopi?

Härfågeln - allmogefågeln

Härfågeln hör till de mest exotiska arter som man kan påträffa i Sverige. Det är inte bara färgerna som är uppseendeväckande, utan fågelns hela utseende och beteende. Detta faktum, plus att det är en kulturart som trivs nära människor och djur, är nog bidragande orsaker till varför så många "ickeskådare" hittar arten ifråga (jmf fjälluggla - reds.anm.).

Det första fyndet av härfågel som finns dokumenterat i Västmanland är från 1833 (Curry-Lindahl). Men det är inte förrän i slutet på 60-talet som man kan räkna den som nästintill årlig gäst i landskapet.

Taxonomi

Härfåglar som häckar i Europa tillhör nominatrasen *Upupa epops epops*, men ytterligare åtta raser finns dokumenterade (Cramps 1985). Av rasen saturata (östra Asien) finns tidigare inga dokumenterade fynd i västra palearktis (WP). Dock har man nyligen hittat svenska fåglar i skinninsamlingarna på Naturhistoriska riksmuseet som uppvisar denne ras' karaktärer. Ett av dessa fynd är dessutom från Västmanland! (Per Ericsson 1997). Till detta återkommer jag senare i artikeln.

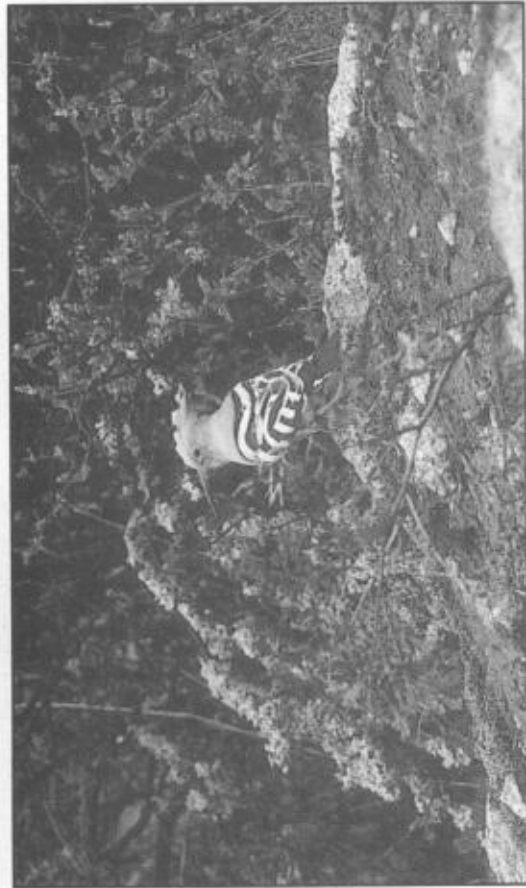
Härfågeln status i Europa

Redan från 1800-talet finns uppgifter på att utbredning och populationstäthet varierat kraftigt. Under mitten av 1800-talet var härfågeln vitt spridd och allmän över hela Centraleuropa (Cramp 1985). Därefter påbörjades en minskning i Frankrike och Holland, senare följt av en kraftig minskning framst i den nordvästra delen av utbredningsområdet. Under mitten av 1900-talet kunde en kortvarig återhämtning skönjas i flera områden. Men efter 1955-60 har en generell

minskning av både utbredningsområdet och populationen kunnat dokumenteras. Klimatfaktorer har framförts som en huvudsak, men det är inte fullständigt belagt. Andra faktorer, speciellt biotopförändringar och senare ökad användning av insektsbekämpningsmedel inom främst jordbruket, är förmodligen involverade i artens minskning (Cramps 1985). Minskningen (fr.o.m. 1955) sammanfaller också med rationaliseringen av jordbruket. Dock har en minskning även kunnat konstateras i tidigare öststatsländerna Estland, Litauen samt Polen och forna Östtyskland. Där borde minskningen i mina ögon inte vara lika tydlig då rationaliseringen av jordbruket gått mycket långsammare i dessa länder än i övriga västeuropa.

Härfågeln status i Sverige

I Sverige var härfågeln lokalt allmän, men inte talrik under mitten av 1800-talet, då den häckade i mellersta och södra delen av landet. Men sedan 1880 har den varit sällsynt. Åren 1921-70 konstaterades endast 10 häckningar. Dock häckade den nästan årsvist på Öland och Gotland under sjuttio-

På senare tid har antalet härfågel/fynd saktat i Sverige. trots att arten minskar i övriga Europa. Foto: Bo Carlsson

talet (Risberg 1979). Under 1980-90-talet har härfågeln befäst ställningarna på Öland. 1986-93 konstaterades 36 häckningar eller häckningsförsök (Calidris 1994:54-58), men i övriga Sverige finns endast enstaka häckningsfynd. I slutet av 60-talet låg antalet "årsfynd" på runt 40, efter 1971 stabiliserades fyndantalet till 60-70 fynd per år (Risberg 1979). Under den senaste femårsperioden pendlar antalet "årsfynd" från 64 (1992) upp till 124 (1993). Medelvärdet för den senaste femårsperioden ligger på 89 fynd per år. Det är något märkligt att antalet fynd sakta ökar, med tanke på att arten minskar i så gott som hela Europa. Det kan möjligen förklaras med en ökad ornitologisk aktivitet och högre rapporteringsfrekvens, men det är nog inte hela sanningen.

Härfåglar från öster

Under lång tid har det varit känt att härfåglar från sydost under våren når Sverige genom så kallad förlängd flyttning (Otterlind 1954). Titlar man på fyndens tidmässiga fördelningen över året upptäcker man intressanta saker. Tidigare dominerade vårfyndet märkligt över höstfyndet. 1958-77 rapporterades 600 vårfynd och 149 höstfynd (Risberg 1979). I procentual svarar vårfyndet för 80 % av det totala fyndet och då är

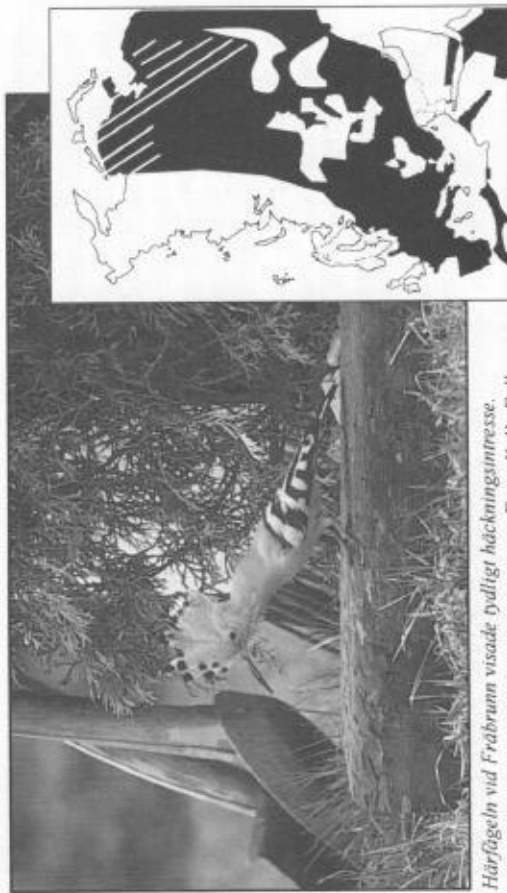
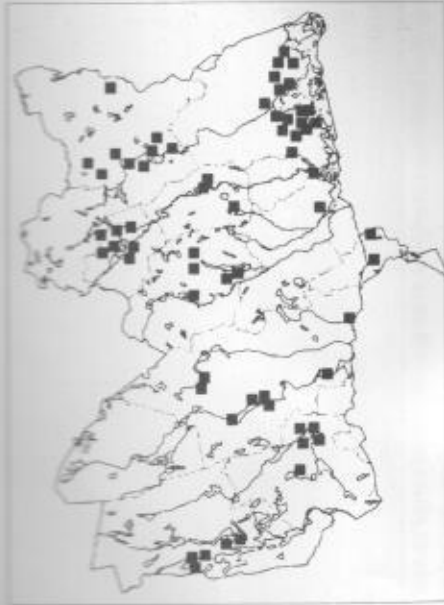
sommarfynden frånräknade. Motsvarande siffror under den senaste femårsperioden visar att andelen vårfynd minskat av det totala antalet fynd till 51 % (SOF: Fågelrapport för 1991; Fågelåret 1992-95). Skillnaden blir ännu tydligare då höstfynden är talrikare eller av lika antal under fyra av de fem åren. Att höstfynden ökat i andel av det totala antalet observationer kan tyda på att vi i högre grad berörs av så kallad omvänd flyttning idag, jämfört med tidigare. Detta skulle kunna förklara varför fynden i Sverige ökar, trots att härfågeln i Europa minskar. Den geografiska skillnaden mellan vår- respektive höstfynden uppmärksammas av Risberg 1979. Merparten av vårfyndet görs i sydöstra Sverige, medan höstfynden i högre grad görs i mellersta och norra Sverige. Risberg antog att höstfynden härrörde från populationer norr om Kaspiska havet och Aralsjön, som via omvänd flyttning nådde mellersta och norra Sverige.

Men de nyligen upptäckta fynden av rasen *saturata* kanske förändrar bilden en aning. Individer från Aralsjön och Kaspiska havet har i fårgspektraanalyser visat sig vara bland de mest ljusa exemplar av alla inom epops-komplexet, och sålunda inte alls lika *saturata* (Ericsson 1997). Höstfynden av härfåglar i Sverige härstammar

troligtvis från populationer öster om floden Yenisej, på cirka 4000 km avstånd! Fårgspektraanalyser visar att flera fynd i Sverige kan

Figur 1

I västmanland har 66 fynd av härfågel gjorts mellan 1960 - 1995. Kartan visar fyndens spridning.

Härfågeln vid Fråbrunn visade tydligt häckningsintresse.

Foto: Kalle Folkesson

Infälld: Härfågels utbredningsområde. Strecket område anger utbredningen för rasen *saturata*.

bestämmas till *saturata* (Ericsson 1997). Som nämnts tidigare i artikeln härstammar ett av dessa fynd från Västmanland, närmare bestämt ett skinn som insänts från Lindesberg våren 1975! Att det i det här fallet rör sig om ett vårfynd kan möjligen tyda på att en övervintring kan ha skett (Ericsson 1997).

Är det då möjligt att skilja raserna åt i fält? Vissa tydliga exemplar är nog möjliga, men fårgspektraanalyser visar att cirka 10% av de undersökta skinnen överlappar varandra (Per Ericsson, muntl.). Vilka är då karaktärerna som skiljer *saturata* från vår *epops*? *Saturata* är tydligt mörkare, speciellt på mantel och bröst. Strupe och bröst är mindre rosa än "vår" *epops*. Den skall enligt vissa källor även vara något gråare på manteln (Lönnberg 1909, Vaurte 1959).

Uppträdande i Västmanland

Fyndens geografiska fördelning över landskapet framgår av figur 1. Här har jag behandlat fynd som gjorts 1960-95 - totalt 66 fynd. Därutöver finns minst ett femtontal

fynd, men jag har valt att ej behandla dem här, då platser och tidpunkter för observationerna för dessa fynd är något diffusa. Fyndet är ganska jämnt fördelade över landskapet, med en viss övervikt för Västerås och Sala kommun. Däremot görs fler av höstfynden i landskapets västra delar. Antalet fynd per år har från och med 1970 pendlat från noll fynd (1971, -74 samt -90) till maximalt sju fynd (1989). I snitt görs två fynd per år. Någon tydlig trend beträffande ökning eller minskning av antalet fynd kan ej utläsas.

Vårfyndet svarar för 65 % av samtliga observationer under året. Endast vid två tillfällen har mer än en fågel setts, två exemplar vid Gärdebacken i Arboga 1989, de fåglarna uppehöll sig under tre månaders tid på gränsen mellan Närke och Västmanland, och är även i särklass vad gäller

längstannare. Om man går tillbaka till 1950, så finns ännu ett fynd som verkar misstänkt som häckningsförsök. Det gäller en härfågel som hördes och sågs ett flertal gånger under tiden 6/6-6/7 vid Furunäs, intill Ervallaans

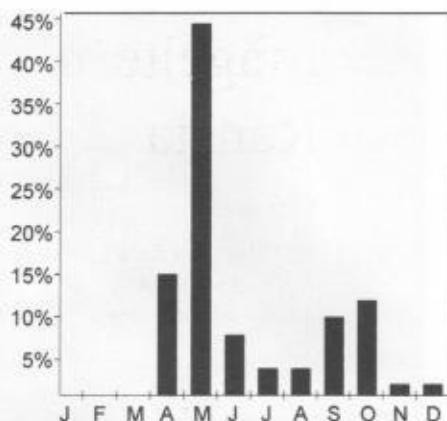
mykning i sjön Väringen på gränsen mellan Västmanland och Närke (Lindstedt 1954). Utöver det har två exemplar setts vid Ävestbo, Fagersta (1993). En mycket stor majoritet av fynden (56 av 64 tidsbestämda observationerna) har varat under endast en dag. Det tidigaste vårfyndet är daterat till den 16/4 vid Lappland, Skinnskatteberg (1989) och det senaste höstfyndet är från 1975, då en fågel sågs vid Hällefors den 1/12. Härfågelns säsongsmässiga uppträdande framgår av figur 2 (Fågelrapport för Västmanland 1994). Av diagrammet kan utläsas att inte mindre än 45% av fynden görs i maj månad.

Slutligen önskar jag att alla fågelskådare någon gång får stifta bekanskap med den "fjärilspraktfulle" härfågeln. Vem skall bli den förste att konstatera en häckning i landskapet?

Ett stort tack skall riktas till Thomas Petterson som välvilligt har hjälpt mig med material från Fåglar i Västmanland. Han har även sammanställt samtliga observationerna från Västmanland vilka han rotat rätt på från bland annat Fåglar i Närke och Fåglar i Dalarna.

Källor

- Calidris (1994; 54-58).
Cramp, S (ed.) 1985. The birds of the Western Palearctic. Vol 4. Sid 786-799.
Ericsson, P. 1997. "Swedish records of the eastern Palearctic subspecies *Upupa epops saturata*". Bull. B.O.C. 1997 117(1).
Lönnerberg, E. 1909. Notes of birds collected by Mr. Otto Bramberg in southern Trans-

Figur 2. Fynd av härfågel i Västmanland 1975-94, procentuell fördelning på årets månader (n=52).

- baicalia and northern Mongolia. Arkiv för Zoologi 5:1-42.
Otterlind, G. 1954 Vår Fågelvärld 13:83-113.
Risberg, L. 1979. "Härfågeln *Upupa epops* förekomst i Sverige 1958-77" Vår Fågel värld nr 38 (1979).
SOF. 1992. Fågelrapporten för 1991. Stockholm.
SOF. 1993. Fågelåret 1992. Stockholm.
SOF. 1994. Fågelåret 1993. Stockholm.
SOF. 1995. Fågelåret 1994. Stockholm.
SOF. 1996. Fågelåret 1995. Stockholm.
Vaurie, C. 1959. Systematic notes on Palearctic Birds. No 38 Alcedinidae, Meropidae, Upupidae and Apodidae. Am. Mus. Novit, 1971.

Håkan Johansson, 021-33 17 90

PEAB

Box 877
721 23 Västerås

Tel 021 - 15 49 50
Fax 021 - 18 52 88